

УДК 81'27(477)

Стойкова Г. Г.

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЩОДО МОВНОЇ СТІЙКОСТІ В УКРАЇНІ

У статті розглядається мовна стійкість народу як мовна толерантність, національний мир і співпраця з усіма народами, насамперед з тими, з ким живемо разом на одній території. Зроблено короткий аналіз мовної стійкості в Україні та сформульовано висновки щодо поліпшення мовної стійкості.

Ключові слова: мовна стійкість, мовна толерантність, мовна картина світу, зовнішні і внутрішні перешкоди, мовна стабільність.

Стойкова Г. Г. Основные аспекты языковой стойкости в Украине. – Статья.

В статье рассматривается языковая стойкость народа как языковая толерантность, национальный мир и сотрудничество со всеми народами, прежде всего с теми, с которыми живём вместе на одной территории. Коротко проанализирована языковая стойкость в Украине и сформулированы выводы по улучшению языковой стойкости.

Ключевые слова: языковая стойкость, языковая толерантность, языковая картина мира, внешние и внутренние препятствия, языковая стабильность.

Stojkova H. G. The main aspects concerning the language stability in Ukraine. – Article.

The article deals with language stability of the people as a language tolerance, national peace and cooperation with all nations, especially with those who live together in the same area. The author made a brief analysis of language stability in Ukraine and formulated conclusions for improving language stability.

Key words: language stability, linguistic tolerance, language world picture, external and internal barriers, language stability.

Мова – це основа національної гідності і ставлення до неї є виявом національної свідомості. Аналіз мовних проблем є важливим через зіткнення даних мовознавства з доробком інших галузей людського знання, допомагає у вирішенні теоретичних проблем лінгвістики. Мова є потужним знаряддям домінування. Це означає здатність певних соціальних груп здійснювати контроль над іншими, нав'язуючи своє бачення дійсності і свою культурну практику як найбільш вартісні, як норму. Таким чином мова стає засобом впливу на поведінку для досягнення певних інтересів.

Проблема мовної стійкості стає досить актуальною й привертає науковий інтерес провідних дослідників. Особливу увагу цьому питанню у своїх працях привернули зарубіжні мовознавці: У. Альтерматт, Ф. Боас, М. Геллер, Р. Вишинський, Є. Смоліч, Оссовський, Р. Харріса, а також українські мовознавці: Б. Ажнюк, О. Бондар, Л. Лазаренка, Л. Масенко, О. Селіванова, О. Тараненко, О. Ткаченко та ін.

Метою статті є провести аналіз наукових підходів щодо мовної стійкості, зробити короткий аналіз мовної стійкості в Україні. Відповідно до поставленої мети визначено завдання: схарактеризувати джерела, що живлять мовну стійкість, з'ясувати від чого залежить мовна стійкість народу, як мовна стійкість в Україні може перерости в мовну стабільність.

Мовна стійкість тісно пов'язана з мовною ситуацією – взаємодією різних мов у певній державі чи регіоні з огляду на функціональну специфіку й ареал поширення мов у певний момент історичного розвитку. Н. Шумарова наголошує, що мовна ситуація є одночасно і процесом, і результатом історичного розвитку соціуму, вона формується і розвивається під впливом об'єктивних і суб'єк-

тивних чинників соціально-економічних, демографічних, національно-культурних напрямів мовної політики. Л. Нікольський класифікує мовну ситуацію як «сукупність мов..., які обслуговують спілкування в адміністративно-територіальному об'єднанні чи етнічній спільноті». Мовна ситуація в будь-якій країні сучасного світу є неоднорідною і складною. Дуже рідко вона може бути монологічною (в Ісландії ісландською говорять 99% населення, в Угорщині говорять угорською 99,4%). Здебільшого мовна ситуація є полілінгвістичною (8, 335-336).

Поняття мовної стійкості (мовної толерантності) досить чітко тлумачиться вченими соціолінгвістики, але все ж призводить до її довільного використання на практиці (у політиці, у державному управлінні тощо). «Мова – це наріжна категорія лінгвістики і як така не може бути в рамках однієї лише лінгвістики теоретичним чином розкрита і визначена. Для її визначення потрібно вийти на метарівень – у сферу філософії» [3, 23]. До цього можна додати, що не тільки філософія, а й інші науки (насамперед увесь цикл суспільних дисциплін) роблять свій внесок у з'ясування феномену мови. У той самий час не можна забувати, що функціонування суспільства, а отже і всіх його складових, до яких належить і наука, не було б можливим без існування мови як основного засобу спілкування, що ставить лінгвістику в центр дисциплін (і не тільки гуманітарних). Тому важливим засновком для з'ясування «мова – суспільство» є теза про їхню взаємозалежність. Як мова впливає на суспільство, так і суспільство впливає на мову. Суспільство, проводячи кодифікацію мови, впорядковує та створює умови функціонування мови в межах окремого соціуму. Мова (її лексичний запас та структура)

є відображенням історії соціуму. Досліджуючи навіть синхронний стан певної мови, можна помітити значну кількість явищ, що є відображенням історії суспільства, яке послуговується цією мовою, що свідчить про важливу кумулятивну функцію кожної мови із збирання та засвоєння знань про світ. Але не можна нехтувати і тим фактом, що мова є тільки скарбницею попереднього досвіду народу, водночас вона тим або іншим чином відображає сучасні умови існування етносу, реалізуючи закладений у ній потенціал адаптації до нових умов існування, що змінюються. Відомо, що кожна мова є своєрідною картиною світу, яка своєрідно членує навколишню діяльність. «Картина світу, відображена у свідомості людини є вторинне існування об'єктивного світу, закріплене і реалізоване у своєрідній матеріальній формі. Цією матеріальною формою є мова, яка й виконує функції об'єктивації індивідуальної людської свідомості як окремої монади світу» [5, 151]. Мовознавство, описуючи мову з певних позицій є адекватним вираженням історичного горизонту кожної культури. До певної міри лінгвістика відображає пануючі в суспільстві ставлення та настрої. Наявність особливого ставлення до мови може визначати характер мовотворчого процесу. Це проявляється не тільки в спрямуванні лінгвістичних досліджень, а й у здійсненні впливу на сам предмет вивчення – мову. Кожна мовна картина світу є унікальною і виражає певні ідеї, які не є експліцитними в інших мовних картинах світу [4, 133].

О. Ткаченко визначає, що мовну стійкість народу живлять чотири джерела, що становлять доконечні умови його національного існування: національна традиція (історична пам'ять); національна свідомість та солідарність, що мають становити взаємопов'язану нерозривну пару; національна культура, духовна і матеріальна; національний мир і співробітництво з іншими етносами, що живуть на території відповідного народу, а також з іншими народами світу [4, 7].

Найвища форма організації суспільства, яку дотепер виробило людство на шляху його поступу – це нація. Саме в нації, передусім державній, створюються умови для повного розкриття життєвих сил і можливостей окремої людини. Нація, як і будь-яка інша спільнота людей не може ні сформуватись, ні існувати без спілкування її членів, без збереження ними історичної пам'яті, надбань духовності, самоусвідомлення, без ідентифікації – відчуття приналежності до цієї спільноти. Універсальним засобом здійснення всього цього є державна мова. Вона забезпечує єдність, функціонування і розвиток національного організму в просторовому та часовому вимірах. Мову і суспільство необхідно розглядати як єдину цілісну систему, утворену мовцями не тільки як

індивідами здатними говорити, а в ширшому розумінні – як продуктами індивідуальної взаємодії в процесі їхньої практичної та духовної діяльності з наявністю таких складових:

- мовна самосвідомість (усвідомлення окремішності, мовний патріотизм);
- національна самосвідомість (усвідомлення самоцінності своєї нації);
- наявність особливого менталітету (особливого способу мислення, вияв національної психології);
- національна гідність (патріотизм, шанування, гордість за свою націю);
- духовність (сукупність національних ідей, цілей, моральних цінностей: істини, віри, любові, надії, добра, краси).

Прагнучи до мовної стійкості, кожен народ стикається з різними перешкодами, адже перебуває він не у вакуумі. Є два види перешкод, що стоять на заваді зростанню мовної стійкості: перешкоди зовнішні, матеріальні (антинаціональна діяльність у вигляді репресій і терору) і перешкоди внутрішні, ідейні (антинаціональна ідеологія у вигляді відповідних поглядів і теорій). Найнебезпечнішими є внутрішні перешкоди, бо вони створюють ілюзію законності зовнішніх перешкод та духовно обеззброюють народ, позбавляють його впевненості у справедливості відстоювання своїх національних прав. За О. Ткачком, при виробленні і зміцненні мовної стійкості провідне місце належить внутрішнім чинникам, пов'язаним із кожним народом, з його національною традицією, національною свідомістю та солідарністю, з його національною культурою [9, 34-41]. При зіткненні двох мов, викликаному однією з них на територію іншої, для мови, на територію якої проникли носії іншої мови в особі завойовників-переможців, настає з неминучістю серйозне випробування, що його не кожна мова витримує. При цьому перемога тієї чи іншої мови – це завжди перемога культури, репрезентованої відповідною мовою. Римляни поширили свою мову в західній частині Римської імперії не стільки військовою силою, скільки культурою. У Чехії успішні набуття національним життям повноти національної, соціально-економічної, культурної й мовної сприяло те, що початкові спроби чеських патріотів, учених і письменників сприяли чеському відродженню насамперед у галузі мови знайшли для себе сприятливий ґрунт у соціально-економічних інтересах чеського, хай майже всуціль понімецького мовного й культурного дворянства і шойно народжуваної чеської буржуазії. Розвиток чеського мовно-національного руху, а у зв'язку з цим і набуття повної соціальної структури чеським суспільством, а відтак чеською культурою й мовою є одним з яскравих прикладів розвитку бездержавних націй [4, 92]. У сучасному світі вже майже не залишилось етнічно чистих територій. Згідно

з оцінкою У. Коннора, лише близько 10 % держав можуть претендувати на статус «національної держави», у тому розумінні, що етнічні кордони та державні збігаються [7, 24]. Отже, унітарна (мовно-етнічним) є скоріше винятком, ніж правилом. Протилежна ситуація (багатонаціональність) є більш поширеним явищем у світі. Для цілого ряду регіонів характерне спільне проживання численних етносів, які говорять різними мовами (Індія, Африка, Кавказ та ін.).

Мова і суспільство – нерозривна єдність двох явищ, пов'язаних між собою як часткове і загальне, як невід'ємна сторона й одна з обов'язкових ознак цілої суспільної системи в її безперервному функціонуванні. Найтиповішим видом суспільства є етнічне (етнос), народ, а найтиповішою його ознакою – мова. Мова як найважливіший засіб спілкування здатна обслуговувати суспільство в усіх сферах людської діяльності. І хоч зміни в неї можуть вносити окремі суспільні групи, а то й поодинокі мовці, остаточне прийняття цих змін залежить від згоди на них суспільства в цілому. У контексті загальної проблематики мови і суспільства українська мова має багато своєрідних моментів. Вона досягла відносно високого рівня досконалості у своєму внутрішньому розвитку, однак останній певною мірою гальмується і поки що недостатньо забезпечений від рецидивів регресу. Державний статус української мови з 1989 на території України – основного місця її поширення – лише утверджується. Для українського суспільства характерне те, що українська мова використовується різною мірою у різних частинах України. Якщо в Західній Україні (Галичина, Західна Волинь, Буковина, Закарпаття) рідна мова українцями використовується однаковою мірою незалежно від їхнього соціального статусу, професії, освіти, міського або сільського походження, то на Наддніпрянщині (особливо на сході й півдні) уживаність її узалежнена від соціальної, професійної, освітньої й інших ситуацій, в яких перебувають її потенційні користувачі. Щодо національних меншин України, то ступінь поширеності серед них української мови, особливо на сході та півдні України, ще нижчий. Російськомовними здебільшого є великі міста сходу і півдня України. Мовна ситуація – конкретний тип взаємодії мов та різних форм їх існування (літературна мова, територіальні діалекти, соціальні діалекти ...) в суспільному формуванні народу на певному етапі розвитку суспільства. Це взаємодія кількох мов. В Україні паралельно функціонують дві мови (українська та російська), це – білінгвізм, який буває: індивідуальний (позитивне явище) та масовий (негативне явище, бо твориться суржик (мова неосвіченої людини) і втрачається національна мова).

Білінгвізм – це не лише мовного стану індивіда, а й мовної ситуації країни, регіону, тоб-

то явищем володіння й користування особистістю або певною групою етносу одночасно двома мовами: здебільшого однією як рідною, іншою набутою, але важливою для спілкування в різних комунікативних сферах. Проблемою в таких випадках є визначення рідної мови, адже деякі білінгви можуть вільно володіти двома мовами, перемикаючи кодові системи мов. Іноді друга мова може витіснити першу й набути статусу мовної домінанти. При вивченні білінгвізму варто ґрунтуватися як на психологічних і лінгвістичних, так і на соціальних, політичних, культурних, ментальних чинниках. Вважається, що двомовність є проміжною ланкою переходу до одномовності. В Україні білінгвізм представлений двома мовами: українською і російською. Російська мова залишилася в результаті багаторічного використання її як міжнаціональної мови в часи Радянського Союзу. До його складу входили п'ятнадцять республік з різними національними мовами, тому для полегшення спілкування було визначено одну міжнаціональну мову, якою повинні були спілкуватися представники різних національностей Радянського Союзу. З 1991 року Україна стала окремою державою, відповідно українська мова збереглася як державна на всій території. Але російською ще послуговується немала кількість населення, тому сучасну мовну ситуацію України характеризує конфлікт між двома мовами – українською і російською. Ситуація непорозуміння в Україні спричинена використанням однієї з мов білінгвальної пари – української чи російської – явище доволі рідкісне на українських теренах, адже майже всі українськомовні громадяни країни принаймні розуміють російське мовлення і навпаки – російськомовні громадяни теж володіють українською. Але мовне питання в Україні стоїть гостро, і мова подекуди стає «камнем спотикання» на шляху до міжособистісного порозуміння. Очевидна істина, що конфліктують не мови, а люди. У наукових і політичних колах уже давно панує усвідомлення необхідності вивчити процеси мовної взаємодії конфліктів. Основною засадою таких досліджень у рамках соціолінгвістики є вивчення комплексу проблем, пов'язаних із дослідженням чинників, що впливають на вибір мови у двомовному соціумі, проблем мовної стійкості і мовної толерантності. Мовну стійкість можемо розглядати на макрорівні і говорити про визначальну роль історичної пам'яті, національної свідомості, розвиненої духовної і матеріальної культури, нарешті про панівну ідеологію в державі. Мікрорівень розвитку мовної стійкості (мовної толерантності) – це особливості узусу, щоденного використання мови її конкретними носіями. Під мовною стійкістю білінгва розуміємо закономірності використання рідної мови, залежно від обставин комунікації (спів-

розмовника, місця, ситуації тощо) [6, 51-55]. Наголосимо, що комунікація є не тільки зустріччю дискурсів, сприймання і розуміння, спонукання і обміну інформацією, а й зустріччю позицій, норм і ціннісних орієнтацій. Разом із тим характеристики мовних засобів залежать не лише від чітко протиставлених складових контексту, а й значною мірою від характеру, специфіки, характеру спілкування, що для конкретних особистостей чи конкретної спільноти можуть бути більш чи менш значущими, нейтрально, чи, навпаки, дратівливою, обурливою, конфліктогенною. Так звані «ідеологічні» конфлікти найчастіше зумовлені розбіжностями в ідеологіях, відмінностями соціальних, етнічних, естетичних, політичних уподобань, визначальних для певної спільноти. [10, 377]. Цікавим для аналізу стереотипів щодо мови використання в українському суспільстві є результати опитування серед студентської молоді м. Одеса, метою якого було експериментальне вивчення концепту «сором» у свідомості українців і росіян. Опитуваним було запропоновано дати відповіді на запитання «Що в українців викликає почуття сорому, а в росіян – ні?» і «Що викликає почуття сорому в росіян, а в українців – ні?». У результаті 20% респондентів відповіли, що українці соромляться рідної мови, розмовляючи в російському середовищі і це пов'язано з почуттям сорому за своє «малоросійське» походження, «провінціалізм». Українці сприймають зауваження щодо правильного вибору мови спілкування з боку росіян негативно за свою неспроможність оволодіти мовою, яку зобов'язані знати бездоганно, що є свідченням їхньої нижчості, порівняно з росіянами [1; 2]. В Україні фактично поки що забезпечено тільки становище російської мови. Що ж до української, то сьогодні ні в кого не викликає сумніву її кризовий стан. Не можна визнати нормальним і стан мов інших народів, які населяють Україну. Адже в Україні живуть, крім українців і росіян, ще білоруси, поляки, болгары, чехи, євреї, греки, молдовани, угорці, гагаузи, уруми, караїми і чимало представників інших народів. Поширення знання української мови серед них і, що найсумніше, серед значної частини українців, також є складним завданням. Не може викликати повагу народ, який сам не поважає свою мову. Оскільки провідні владні кола у Східній Україні були російськомовними, нічого дивного немає, що до влади в Україні, уже начебто незалежній, прийшли люди космополітичного штибу, не пов'язані глибоко ні з українською мовою, ні з українською культурою, часто взагалі чужі будь-яким українським симпатіям. Багатьох із них не цікавило становище України. Своє перебування при владі вони використовували для власного збагачення, сподіваючись за допомогою своїх капіталів знайти собі «місце під сонцем» будь-де. Зрозуміло, що поки

подібний стан триватиме, і в Україні не прийде до влади національне патріотичне керівництво, яке свою особисту долю вбачатиме в долі України, яке своє збагачення пов'язуватиме з її збагаченням, Україна не зможе вибратися з кризи економічної, соціальної, політичної, національної, культурної і мовної, в якій вона тепер перебуває [4, 108].

Сьогодні українська мова має право функціонувати в усіх сферах суспільного життя на всій території України, а особливо в органах державної влади та місцевого самоврядування. Державний статус її закріплений Конституцією України та Конституційним Судом України. Після декларативного визначення української мови як державної певні здобутки у сфері функціонування її наявні та незаперечні. Це передусім домінуюче використання в публічних галузях державного управління (іншими словами – перед громадянами); у державній документації та законодавстві; у силових структурах, які звикли беззаперечно та негайно виконувати накази та розпорядження вищих органів влади; використання в освіті та засобах масової інформації. Нагальною потребою сьогодні є зміцнення статусу української мови в державному спілкуванні. Державним службовцям необхідно майстерно володіти мовним багатством, особливостями його стилістичного використання та піднести рівень культури усного і писемного мовлення, надати їй соціопrestiжності.

Національна економіка і національна культура – це нерозривна пара, розвиток якої, особливо при будівництві держави, є абсолютно доконечним. Не можна думати, що зміцнення позицій мови відбудеться само собою або, що нам вибачили б нащадки, якби через недалекоглядність і недбальство ми втратили б свою мову, і що це можна було б «списати» на «несприятливі обставини». Очевидно, що зовнішніх перешкод для використання української мови в сучасній Україні не існує. Проте існують внутрішні перешкоди, що обеззброюють індивіда-білінгва перед вибором мови. Без сумніву, зовнішнє стосовно мовного коду в певний момент стає вирішальним і суттєво впливає на перебіг спілкування, добір уживання мовних засобів. Звичайно, вибір мови справа суто приватна, але існує низка чинників на цей акт самовияву. По-перше, це механізм переважно неусвідомлюваної імітації, наслідування моделей мовної поведінки, який формує чинник суспільного конформізму, підсилений сформованими стереотипами [4, 52].

Отже, проведений аналіз наукових підходів щодо мовної стійкості в соціолінгвістиці дає можливість сформулювати ряд висновків. Необхідно зробити серйозний аналіз минулого, критичний аналіз сьогоднішнього стану з мовного питання і вироблення плану на майбутнє. Необхідна нова ідеологія, яка не буде роз'єднувати народи, а буде

об'єднувати їх. Треба докласти зусиль для популяризації й поширення української мови серед самих українців. І тут необхідно наголосити на ролі керівників держави, органів публічної влади, письменників у цій важливій справі. Доки кожен із них не відчуватиме всієї відповідальності за свою працю, не сприйматиме її як національну місію, годі нам дивуватися з падіння інтересу до українського слова. Національна традиція, національна свідомість і солідарність, національна культура,

національний мир і співпраця з усіма народами, а насамперед з тими, з ким живемо разом на одній території, – ось ті джерела, що живлять мовну стійкість, поступово підводячи народ до мовної стабільності. Мовна стійкість народу, як свідчать наведені приклади, залежить не стільки від обставин, скільки від бажання народу і волі. При бажанні можна воскресити навіть мертву або напівмертву мову, при небажанні – можна і з цілком живої мови зробити мертву.

Література

1. Велика А. О. Проблема українсько-російського білінгвізму у вищих навчальних закладах Півдня України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / А. О. Велика, Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2012. – 18 с.
2. Вдовиченко Н. В. Експериментальне вивчення концепту «сором» у свідомості українців і росіян / Н. В. Вдовиченко // Мова. Науково-теоретичний часопис з мовознавства. Одеса: Астропринт, 2004. – № 9.
3. Жоль К. К. Язык как практическое сознание / К. К. Жоль. – К. : Вища школа, 1990. – 93 с.
4. Мова і мовознавство в духовному житті суспільства: [монографія]. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007. – 352 с.
5. Калшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г. В. Калшанский. – М. : Наука, 1990. – 161 с.
6. Руда О. Г. До питання настанов щодо мови спілкування в українському соціумі / О. Г. Руда // Мовні і концептуальні картини світу. Вип. 26. Ч. 3.– 2000. – С. 51-55.
7. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 69 с.
8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля, 2008. – 712 с.
9. Ткаченко О. Б. Передумови і фактори формування мовної стійкості у слов'янських народів / О. Б. Ткаченко // Слов'янське мовознавство. – Київ, 1993. – С. 34-41.
10. Юркевич М. В. Мова як ідентифікатор етнічності / М. В. Юркевич // Мовні і концептуальні картини світу. – Вип. 26. – Ч. 3.–2000. – С. 373-378.